

ΔΩΣΙΛΟΓΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΣΚΗΣΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΟΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΜΕΤΑΞΥ 1933 ΚΑΙ 1945

GUSTAV AUERNHEIMER

Hayward Gallery, Art and Power

Το φαινόμενο του δωσιλογισμού στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής 1941-1944 αποτελούσε στην Ελλάδα λιγότερο ή περισσότερο ένα ταμπού για πολύ καιρό. Η αντιπαράθεση με το θέμα αυτό περιοριζόταν, κυρίως, σε νύξεις ή μεμονωμένες περιπτώσεις και ως ένα βαθμό, γινόταν χρήση του για τη δυσφήμιση πολιτικών αντιπάλων. Όμως τελευταία, τα πράγματα άλλαξαν χάρη σε μια σειρά νέων δημοσιεύσεων. Εδώ πρέπει κυρίως να γίνει αναφορά στον τόμο με τις παρεμβάσεις ενός συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στη Σαμοθράκη το 2004 και εκδόθηκε με την επιμέλεια των Μιχαηλίδη, Νικολακόπουλου και Φλάισερ (βλ. Βιβλιογραφία).

Το κείμενο που ακολουθεί σχετικά με το δωσιλογισμό στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία δίνει την αφορμή για συγκρίσεις δεδομένου ότι αναφέρεται στην πατρίδα των δυνάμεων κατοχής στην Ελλάδα. Η κατανομή της χρονικής περιόδου 1933 έως 1945 σε τρεις υποπεριόδους κάνει σαφές το γεγονός ότι η έκταση και οι μορφές του δωσιλογισμού εξαρτώνται σημαντικά από τη μεταβολή των πολιτικών

Ο Dr. Gustav Auernheimer διδάσκει πολιτική επιστήμη στο Πανεπιστήμιο Erlangen/Nürnberg.

συνθηκών. Γενικά το άρθρο καταδεικνύει τη χρησιμότητα του φαινομένου σε ένα δικτατορικό καθεστώς, αλλά και τα όριά του.

I. Η γενική σημασία του δωσιλογισμού και η μέχρι τώρα έρευνα

Όσον αφορά την αποδοχή της πολιτικής τους οι δικτατορίες βρίσκονται αντιμέτωπες με μια αμφίσημη κατάσταση: καταργούν μεν την ελευθερία της γνώμης, είναι υποχρεωμένες όμως να γνωρίζουν πόσο παγιωμένη είναι η κυριαρχία τους, γεγονός πάλι που απαιτεί γνώσεις σχετικά με τη διάθεση των μαζών. Στο «Τρίτο Ράιχ» η συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά με τη γνώμη του πληθυσμού προέρχονταν από διάφορους θεσμούς όπως ήταν η δημόσια διοίκηση, το Κόμμα, η Γκεστάπο και ο SD (Sicherheitsdienst, Υπηρεσία Πληροφοριών των SS). Το δίκτυο πληροφοριοδοτών του SD είχε αναλάβει επίσης και το ρόλο ενός οργανισμού παροχής πληροφοριών στην Γκεστάπο, η οποία στηρίζονταν στα αποτελέσματα των ερευνών του για την καταδίωξη μη αρεστών πολιτικά προσώπων. Σ' αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να τοποθετηθεί ο δωσιλογισμός. Για τη διατήρηση του συστήματος καταστολής ο δωσιλογισμός αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση, και μόνον για το λόγο ότι η πολιτική αστυνομία ήταν σχετικά ανεπαρκώς στελεχωμένη με προσωπικό. Οι διώξεις που ασκήθηκαν για πολιτικά αδικήματα στο μεγαλύτερο μέρος τους δεν στηρίζονταν σε έρευνες της αστυνομίας, αλλά σε καταδόσεις που προέρχονταν από τον πληθυσμό. Ως κατάδοση πρέπει να θεωρηθεί μια εκούσια συμπεριφορά που προκαλεί τη δίωξη τρίτων προσώπων από ένα ολοκληρωτικό κράτος για διάφορους λόγους, χωρίς ο καταδότης να έχει κύρια επαγγελματική σχέση με τα όργανα ασφαλείας. Λόγω της σημασίας του δωσιλογισμού είναι άξιον απορίας το γεγονός ότι οι περισσότερες μελέτες για τον εθνικοσοσιαλισμό δεν ασχολούνται πιο ουσιαστικά με αυτό το θέμα ή δεν αναφέρονται καθόλου σ' αυτό το φαινόμενο. Αυτό αφορά τόσο εκείνες τις έρευνες που έχουν περισσότερο γενικό και θεωρητικό προσανατολισμό όσο και εκείνες που ασχολούνται με την καθημερινή ζωή, την «λαϊκή κοινότητα» ή την λειτουργία του τρόμου. Βασική έμφαση δίνεται κυρίως στα φαινόμενα της προπαγάνδας, της ελκτικής δύναμης ή της αισθητικής της εξουσίας. Εξαίρεση αποτελούν διάφορες τοπικές μελέτες και βιογραφίες (π.χ. αντιστασιακών που τους είχαν καταδώσει).

Με τις εργασίες κυρίως του Καναδού ιστορικού Robert Gellately αρχίζει να συγκεντρώνει μεγαλύτερο ενδιαφέρον η θεματική του δωσιλογισμού. Ο συγγραφέας προσέγγισε το θέμα με την ανάπτυξη μιας νέας ερμηνείας σχετικά με την Γκεστάπο. Θεωρεί αυτό το όργανο ασφαλείας όχι μόνον ως εργαλείο για τον κρατικό έλεγχο του

γερμανικού πληθυσμού, αλλά και ως μέσο το οποίο χρησιμοποίησαν πολλά πρόσωπα για να επωφεληθούν των υπηρεσιών κρατικών θεσμών με την κατάδοση συνανθρώπων τους. Ο Gellately τεκμηρίωσε τις θέσεις του με τη διεξαγωγή μιας σειράς ερευνών, καταρχήν με μια έρευνα των αρχείων της Γκεστάπο στο Würzburg τα οποία είχαν διασωθεί. Στις 175 περιπτώσεις των αδικημάτων της λεγόμενης «ατίμωσης της φυλής» (προσωπικές σχέσεις μεταξύ «αρίων» και Εβραίων) και «φιλικής προς τους εβραίους συμπεριφοράς» οι ανακρίσεις της αστυνομίας οφείλονται περίπου κατά το 60% σε καταδόσεις από τον πληθυσμό και μόνο στο ποσοστό του 13% σε εντολές του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος. Αν και στην αρχή η ερμηνεία του Gellately ήταν διαφιλονικούμενη, τώρα έχει γίνει ευρέως αποδεκτή. Επεκράτησε η άποψη ότι η απομυθοποίηση της Γκεστάπο δεν σημαίνει υποβάθμιση της σημασίας της. Άλλες μελέτες ακολουθούν την ίδια κατεύθυνση. Τα αποτελέσματα μιας μεγάλης έρευνας που διεξήχθη το 1994/1995 και στηρίζονταν σε μαρτυρίες της εποχής έθεσαν σε αμφισβήτηση την υπόθεση ότι η Γκεστάπο ήταν πανταχού παρούσα και ότι στο «Τρίτο Ράιχ» ήταν κυρίαρχο ένα αίσθημα φόβου. Εάν η πολιτική πίεση σε «συνηθισμένους Γερμανούς» ήταν πιο μικρή (δηλαδή σε αυτούς που δεν ήταν Εβραίοι, αντίπαλοι του καθεστώτος, «αντικοινωνικά άτομα» κλπ.), όπως πιστεύεται συχνά, τότε η άποψη για τον εκούσιο χαρακτήρα των καταδόσεων πρέπει να θεωρηθεί ως πιο αξιόπιστη.

II. Επιμέρους χρονικές περίοδοι και παραδείγματα

Τα δώδεκα χρόνια του «Χιλιετούς Ράιχ» μπορούν να διακριθούν σε τρεις περιόδους όσον αφορά την ερωματοθεσία μας:

- 1933 – 1936: Κατά την περίοδο της σταθεροποίησης του καθεστώτος, στόχος ήταν η εξουδετέρωση του κομματικά οργανωμένου αντίπαλου που αφορούσε κυρίως τους οπαδούς του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (KPD) και του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας (SPD). Εξ ου και οι πράξεις κατάδοσης αφορούσαν συχνά συγκεκριμένα πολιτικά περιστατικά είτε διότι πεπεισμένοι εθνικοσοσιαλιστές ήθελαν να συμβάλουν προσωπικά στην εξουδετέρωση των «εχθρών του κράτους» είτε διότι πρώην μέλη των ήδη απαγορευμένων κομμάτων ήθελαν μ' αυτόν τον τρόπο να διασφαλίσουν την παρουσία τους στη νέα πραγματικότητα. Από πολλές τοπικές έρευνες προκύπτει ότι ακτιβιστές από τις γραμμές των παλιών εργατικών κομμάτων που δρούσαν στην παρανομία συνελήφθησαν ύστερα από κατάδοση. Ταυτόχρονα, δημιουργήθηκαν περισσότερες δυνατότητες για καταδόσεις με αλλαγές νόμων. Όποιος προέβαινε δημόσια σε «κακεντρεχείς και εμπρηστικές εκφράσεις ή εκφράσεις που καταδεικνύουν ποταπό φρόνημα» μπορούσε σύμ-

φωνα με τον λεγόμενο «δόλιο νόμο» να καταδικασθεί σε φυλακή μέχρι δύο χρόνια. Πιο σοβαρή επίπτωση στους κατηγορούμενους είχε όμως, το γεγονός ότι οι διατάξεις περί εσχάτης προδοσίας απέκτησαν ευρύτερο περιεχόμενο και οι ποινές έγιναν πιο αυστηρές. Το 1933 καταδικάστηκαν από ειδικά δικαστήρια 1.689 άτομα λόγω αυτών των αδικημάτων, το 1937 ανήλθαν ήδη σε 5.255.

• 1936 – 1941: Αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από την εκτεταμένη εξόντωση του οργανωμένου εσωτερικού αντίπαλου, από θριάμβους στην εξωτερική πολιτική και τις νίκες στον «Blitzkrieg» (αιφνίδιο πόλεμο-αστραπή). Η Γκεστάπο σημείωσε αρκετές επιτυχίες κατά την «αντιμετώπιση του αντιπάλου» με τη χρησιμοποίηση ενός σχετικά μικρού, αλλά αποτελεσματικού μηχανισμού, ο οποίος το 1935 περιλάμβανε μόνον 6.372 δημόσιους υπαλλήλους και λίγους σχετικά μισθοδοτούμενους καταδότες. Αν και στα μέσα της δεκαετίας του τριάντα οι πολιτικοί αντίπαλοι είχαν ως ένα σημαντικό βαθμό εξουδετερωθεί, παρόλα αυτά αυξήθηκαν οι καταδόσεις. Λόγω της έλλειψης ενός εσωτερικού εχθρού οι καταδόσεις είχαν λάβει έναν συγκεχυμένο πολιτικό και περισσότερο ιδιωτικό χαρακτήρα. Κατά προτίμηση οι καταδόσεις είχαν ως στόχο τους λεγόμενους «μεμψίμοιρους» («Meckerertum»), όπου κάτω από αυτήν την έννοια νοείται η κριτική σε –συχνά ασήμαντα– μεμονωμένα φαινόμενα του καθεστώτος. Κυρίως επρόκειτο για πλημμελήματα με ασαφή αποδεικτική βάση. Συχνά οι καταδόσεις γίνονταν και από ατομικά κίνητρα εκδίκησης και στηριζόταν εν μέρει σε κατασκευασμένους ισχυρισμούς. Τέτοια φαινόμενα οδηγούσαν όλο και πιο συχνά σε καταδόσεις οι οποίες ήταν άχρηστες για τα όργανα ασφαλείας, μπορεί μάλιστα να ήταν και βλαπτικές λόγω των δαπανών που συνεπάγονταν. Πολλαπλασιάστηκαν οι επίσημες προειδοποιήσεις για κατηγορίες που ήταν αστήρικτες. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, η Γκεστάπο υπέβαλε μηνύσεις κατά δωσίλογων, στους οποίους όμως επιβλήθηκαν μικρές ποινές για να μην τρομοκρατηθούν οι πληροφοριοδότες. Από την άλλη πλευρά με την έναρξη του πολέμου διευρύνθηκε εκ νέου ο κατάλογος των νομικών προϋποθέσεων για τις καταδόσεις. Σύμφωνα με ένα διάταγμα της 1.9.1939, δηλαδή την ημέρα της έναρξης του πολέμου, η ακρόαση ξένων ραδιοφωνικών σταθμών μπορούσε να τιμωρηθεί με θάνατο. Λόγω αυτού του αδικήματος τους επόμενους τέσσερις μήνες συνελήφθησαν 1.100 άτομα. Τα δύο τρίτα των συλλήψεων οφείλονταν σε καταδόσεις κυρίως από γείτονες.

• 1941 – 1945: Σημαντικά χαρακτηριστικά της τελευταίας περιόδου είναι η μετατροπή του πολέμου σε έναν παγκόσμιο πόλεμο, μια σειρά από ήττες των Γερμανών, οι καταστρεπτικές επιδράσεις από το βομβαρδισμό των γερμανικών πόλεων, η βίαιη μετακίνηση των Εβραίων από το Ράιχ στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και η χρήση κατανα-

γκαστικής εργασίας στην οικονομία. Για τη διατήρηση του κύρους του καθεστώτος λόγω των στρατιωτικών καταστροφών και του χάους που προκάλεσαν οι βομβαρδισμοί των πόλεων, τα μέτρα τρομοκράτησης των πολιτών εντάθηκαν ακόμη περισσότερο. Έτσι αυτό το χρονικό διάστημα τα πολιτικά δικαστήρια επέβαλαν 15.000 θανατικές ποινές, οι οποίες ωστόσο από το 1933 έως το 1941 ανέρχονταν συνολικά γύρω στις 1.000. Από τις δικαστικές αποφάσεις είχαν εκτελεσθεί τα δύο τρίτα. Τα στρατιωτικά δικαστήρια επέβαλαν στη διάρκεια του πολέμου περίπου 14.000 θανατικές ποινές από τις οποίες εκτελέστηκε το 80 %. Εννοείται ότι στους αριθμούς αυτούς δεν συμπεριλαμβάνονται τα θύματα των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Επειδή στα αδικήματα που επέσυραν την ποινή του θανάτου όπως ήταν η «διάλυση της άμυνας» (αμφισβήτηση της νίκης της Γερμανίας) ή το «πλιάτσικο» (αδικήματα στην ιδιοκτησία στη διάρκεια των βομβαρδισμών) συμπεριλαμβάνονταν ακόμη και πλημμελήματα, συχνά ο δωσιλογισμός οδηγούσε στο θάνατο των καταδικόμενων. Οι Εβραίοι που είχαν απομείνει και οι «αλλοδαποί εργάτες» (5,7 εκατομμύρια το 1944) αποτελούσαν ομάδες που η ζωή τους βρισκόταν σε ιδιαίτερο κίνδυνο, και ήταν εντελώς απροστάτευτες απέναντι στην αυθαιρεσία των αστυνομικών μέτρων. Στο μεταξύ, συνεχίζονταν οι καταδόσεις για ιδιωτικούς ή οικογενειακούς λόγους και μάλιστα, κατά τα τελευταία χρόνια του πολέμου κατέληγαν συχνά στην θανάτωση των καταδικόμενων. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ένα παράδειγμα: Μια γυναίκα στο Βερολίνο ήθελε να ξεφορτωθεί τον άνδρα της. Στην κρεβατοκάμαρα πέτυχε να εκμαιεύσει από τον άνδρα της υποτιμητικές κρίσεις για τον Χίτλερ και ηττοπαθείς προβλέψεις για την έκβαση του πολέμου. Στο διπλανό δωμάτιο η σύζυγος είχε καλέσει τον καθοδηγητή του ναζιστικού κόμματος στην περιοχή, ο οποίος άκουσε τα πάντα και τα μετέφερε στην προϊσταμένη κομματική αρχή. Έτσι η υπόθεση έφθασε στην Γκεστάπο. Ο σύζυγος δικάστηκε από το διαβόητο «Λαϊκό Δικαστήριο» (Volksgerichtshof) και καταδικάστηκε σε θάνατο. Η ένσταση του διορισμένου αυτεπάγγελα συνηγόρου ότι οι απόψεις του συζύγου δεν είχαν εκφρασθεί δημόσια δεν έγινε αποδεκτή από τον πρόεδρο του δικαστηρίου Freisler, διότι σύμφωνα μ'αυτόν οι όροι ασφαλείας του Ράιχ υπαγόρευαν την ανάγκη να θεωρείται ανεξαιρέτως κάθε πολιτική συνομιλία ως δημόσια. Την 14η Νοεμβρίου 1944 ανέλαβε ο δήμιος το ρόλο του δικαστή έκδοσης διαζυγίων.

III. Όφελος και όρια του δωσιλογισμού

Στο ολοκληρωτικό κράτος δεν υπάρχει χώρος για τα παραδοσιακά μέσα διευθέτησης των διαφορών. Τη θέση τους παίρνει η αναδρομή στα κρατικά μέσα καταναγκασμού και ο δωσιλογισμός είναι ένας τρόπος που οδηγεί

στη χρησιμοποίησή τους. Έτσι γίνεται ένα είδος συναλλαγής με το κράτος: πληροφορίες έναντι διαφόρων πλεονεκτημάτων. Η Γκεστάπο χρησιμοποιήθηκε ταυτόχρονα ως ένα μέσο κατά των ανταγωνιστών ή των κοινωνικά ανώτερα ισταμένων. Πιο συχνά όμως, ο δωσιλογισμός εμφανιζόταν στους κόλπους του ίδιου κοινωνικού περιγυρου, στην οικογένεια, απέναντι σε εξ αγχιστείας συγγενείς ή γείτονες. Δωσίλογοι ήταν κυρίως άνδρες παρά γυναίκες, και προέρχονταν μάλλον από τα κατώτερα παρά από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Τα τελευταία είχαν πιθανώς άλλες δυνατότητες για ανάλογες προσφυγές και άσκηση επιρροής. Μπορούσαν μάλιστα να στηρίζονται σε μια πιο προσεκτική μεταχείριση από τις αρχές σε περίπτωση που απευθύνονταν κατηγορίες εναντίον τους από ό,τι συνέβαινε σε μέλη της εργατικής τάξης και μάλιστα αν τα τελευταία ήταν πολιτικά «επιβαρυμένα». Ο δωσιλογισμός μπορούσε επίσης να βοηθήσει στο να αποκρύψει κανείς τις δικές του αξιόποινες πράξεις. Αν κατατάξει κανείς τα κίνητρα σε δύο ομάδες, δηλαδή σε πολιτικά, που προέρχονται από εθνικοσοσιαλιστικές πεποιθήσεις, και σε ιδιωτικά, τότε υπερέχει σαφώς η δεύτερη ομάδα, όπου βέβαια τα όρια δεν είναι πάντα σαφή. Ένας αποφασιστικός παράγοντας ήταν ότι ένα πυκνό δίκτυο κρατικών αρχών και κομματικών υπηρεσιών είχε δημιουργήσει μια «δομική προσφορά δωσιλογισμού». Ένα μεγάλο μέρος των καταδόσεων γινόταν γραπτώς, γεγονός που είχε μειώσει τα όρια της προσωπικής αναστολής. Προϋποθέσεις γι' αυτό ήταν ο πολύ διαδεδομένος στη Γερμανία γραπτός λόγος ως συνέπεια του υψηλού βαθμού αλφαριθμητισμού και η ορθολογική λειτουργία των ταχυδρομείων που επέτύγχαναν συνήθως να φθάνει η αλληλογραφία στον προορισμό της την επόμενη μέρα. Τέλος, πρέπει να αναφερθεί η ιδιόμορφη παράδοση του γερμανικού κράτους που, σε διάκριση με ό,τι συνέβαινε σε άλλες χώρες, υποστήριζε ιδιαίτερα τις επαφές ανάμεσα στον πληθυσμό και την αστυνομία.

Αλλά και μετά το 1933 δεν υπήρχε στη Γερμανία μια γενική υποχρέωση κατάδοσης αδικημάτων. Αυτό ίσχυε μόνον για μερικά αδικήματα που επισύρουν την θανατική ποινή σύμφωνα με το άρθρο 139 του ποινικού κώδικα. Η προσπάθεια του Reinhard Heydrich, αρχηγού της ασφάλειας και των μυστικών υπηρεσιών, να καθιερωθεί μια γενική υποχρέωση κατάδοσης, απορρίφθηκε το 1939 στο «υπουργικό συμβούλιο υπεράσπισης του Ράιχ». Καμία

τύχη δεν είχε και η πρότασή του για την δημιουργία μιας «λαϊκής υπηρεσίας καταγγελιών», ώστε να επιτευχθεί η «ολοκληρωτική κινητοποίηση της πολιτικής προσοχής του λαού». Υπήρχε φόβος ότι τέτοια μέτρα θα έπλητταν την ασφάλεια του δικαίου και θα δημιουργούσαν μια γενική ατμόσφαιρα καταδόσεων που περισσότερο θα έβλαπτε παρά θα ωφελούσε. Ανεξάρτητα από το κίνητρό τους οι καταδόσεις σταθεροποίησαν το σύστημα, αν και στην πραγματικότητα βρίσκονταν σε αντίφαση με τον πραγματικό στόχο του Χίτλερ που ήταν η δημιουργία μιας λαϊκής κοινότητας χωρίς συγκρούσεις. Η πλευρά εκείνη των καταδόσεων που είχε τις πιο σοβαρές συνέπειες ήταν το γεγονός ότι είχαν προκαλέσει μεγάλη ζημιά στην αμοιβαία εμπιστοσύνη των ανθρώπων και στο αίσθημα δικαίου της κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ralph Angermund, *Deutsche Richterschaft 1919 – 1945. Krisenerfahrung, Illusion, politische Rechtsprechung*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt 1997, 3. Aufl.
- David Bankier, *Die öffentliche Meinung im Hitler-Staat. Die "Endlösung" und die Deutschen. Eine Berichtigung*, Verlag Berliner Wissenschaft, Berlin 2002 (*The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism*, Oxford – Cambridge/Mass. 1992).
- Deutschlandberichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934 – 1940, Verlag Petra Nettelbeck, Frankfurt 1982..
- Στράτος Ν. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοική Θεσσαλονίκη 1941-1944*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.
- Jörg Friedrich, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940 – 1945*, Propyläen, München 2002.
- Robert Gellately, *Hingeschaut und weggesehen. Hitler und sein Volk*, Deutscher Taschenbuch Verlag, Stuttgart 2004 (*Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*, Oxford University Press 2001).
- Victor Klemperer, *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten. Tagebücher 1933 – 1945*, Aufbau-Verlag, Berlin 1995
- Jochen von Lang, *Die Gestapo. Instrument des Terrors*, Unter Mitarbeit von Claus Sibyll, Rasch und Röhring, Hamburg 1990. 6
- Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *«Εχθρός» εντός των τειχών. Όψεις του δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.
- Gerhard Paul/ Klaus - Michael Mallmann (Hrsg.), *Die Gestapo. Mythos und Realität*, Mit einem Vorwort von Peter Steinbach, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2003.